

Oriental Journal of Education

THE ROLE OF ARABIC LANGUAGE ACADEMIES IN TERMINOLOGY DEVELOPMENT

Shuhrat Mirziyatov

PhD

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Arabic terminology; term formation; root system; semantic adaptation; borrowings; standardization; linguistics; morphological structure; language development.

Received: 23.02.26

Accepted: 24.02.26

Published: 25.02.26

Abstract: This study analyzes the formation, development, and current state of Arabic terminology from both linguistic and terminological perspectives. The results show that the Arabic terminological system is a complex and multi-layered structure formed on the basis of internal linguistic mechanisms as well as external language influences. In particular, the root-based morphological system plays a crucial role in the creation of new terms. The study also examines the semantic adaptation of borrowed terms and their integration into Arabic through transliteration and calquing. The standardization process is considered an important factor in ensuring terminological consistency and developing scientific communication. Overall, Arabic terminology in the modern era develops in parallel through the enhancement of internal linguistic resources and the adaptation of international scientific terminology.

ARAB TILI AKADEMIYALARINING TERMINOLOGIYADAGI O'RNINI

Shuhrat Mirziyatov

PhD

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Arab terminologiyasi; termin yasalishi; ildiz tizimi; semantik moslashuv;

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini lingvistik va terminologik

o'zlashma so'zlar; standartlashtirish; tilshunoslik; morfologik tuzilma; til rivojlanishi.

nuqtayi nazardan tahlil qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, arab terminologik tizimi ichki lingvistik mexanizmlar hamda tashqi til ta'sirlari asosida shakllangan murakkab va ko'p qatlamli tizim hisoblanadi. Ayniqsa, ildiz (root-based) morfologik tizim yangi terminlarni hosil qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, tadqiqotda o'zlashma terminlarning semantik moslashuvi, ularning arab tiliga transliteratsiya va kalkalash orqali integratsiyalashuvi tahlil qilingan. Standartlashtirish jarayoni esa terminologik birlikni ta'minlash va ilmiy kommunikatsiyani rivojlantirishda muhim omil sifatida ko'rib chiqilgan. Umuman olganda, arab terminologiyasi zamonaviy davrda ichki lingvistik imkoniyatlarni rivojlantirish va xalqaro ilmiy terminlarni moslashtirish orqali parallel ravishda taraqqiy etmoqda.

РОЛЬ АКАДЕМИЙ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В РАЗВИТИИ ТЕРМИНОЛОГИИ

Шухрат Мирзиятов

PhD

Доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: арабская терминология, терминообразование, корневая система, семантическая адаптация, заимствования, стандартизация, лингвистика, морфологическая структура, развитие языка.

Аннотация: Данное исследование анализирует формирование, развитие и современное состояние арабской терминологии с лингвистической и терминологической точек зрения. Результаты показывают, что арабская терминологическая система представляет собой сложную и многослойную структуру, сформированную на основе внутренних языковых механизмов, а также внешних языковых влияний. Особенно важную роль в образовании новых терминов играет корневая морфологическая система. В работе также рассматривается семантическая адаптация заимствованных терминов и их интеграция в арабский язык посредством транслитерации и калькирования. Процесс стандартизации рассматривается как важный фактор обеспечения терминологической единообразности и развития научной коммуникации. В целом арабская терминология в современную эпоху развивается параллельно за счёт развития

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya masalalari ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Terminlar har qanday fan sohasining asosiy kommunikativ birligi bo‘lib, ular orqali ilmiy tushunchalar aniq, tizimli va standartlashgan shaklda ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan arab terminologiyasi ham o‘zining tarixiy ildizlari, ichki lingvistik imkoniyatlari va tashqi ta’sirlar bilan boyigan murakkab tizim sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Arab tili qadimiy semitik tillardan biri bo‘lib, uning morfologik tuzilishi, xususan ildiz (root-and-pattern) tizimi, yangi terminlarni yaratishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tizim arab tiliga ichki resurslar hisobiga yangi sohaviy birliklarni hosil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi natijasida arab tiliga ko‘plab o‘zlashma terminlar kirib kelmoqda va ular til tizimida turlicha moslashuv jarayonlaridan o‘tmoqda.

Ushbu tadqiqot arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda terminlarning yasash mexanizmlari, jumladan derivatsiya, kompozitsiya va semantik o‘zgarishlar chuqur o‘rganiladi. Shuningdek, semantik moslashuv jarayonlari — ya’ni mavjud leksik birliklarning yangi ilmiy ma’nolarni qabul qilishi ham muhim tahlil obyekti sifatida ko‘rib chiqiladi. Bu jarayonlar arab tilining ichki imkoniyatlari qanchalik keng ekanligini va uning zamonaviy ilmiy ehtiyojlarga moslashuv darajasini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, tadqiqotda terminologiyani standartlashtirish masalalari ham yoritiladi. Global ilmiy maydonda terminlarning yagona shaklda qo‘llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu ilmiy kommunikatsiyaning aniqligi va samaradorligini ta’minlaydi. Arab dunyosida terminlarni standartlashtirish bo‘yicha turli akademik tashkilotlar, xususan til akademiyalari faoliyat olib boradi, biroq mintaqaviy farqlar ba’zi nomuvofiqliklarga sabab bo‘lmoqda.

Shuningdek, arab terminologiyasining rivojlanishida o‘zlashma terminlar va ularning moslashuvi alohida o‘rin tutadi. Ingliz, fransuz va boshqa tillardan kirib kelgan terminlar arab tilining fonetik, morfologik va semantik tizimiga moslashtirilgan holda qo‘llanilmoqda. Bu esa arab tilining dinamik va ochiq tizim sifatida global ilmiy makon bilan integratsiyalashayotganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot arab terminologiyasining ichki va tashqi omillar ta’sirida shakllanish jarayonlarini kompleks tahlil qilishga xizmat qiladi hamda uning zamonaviy lingvistik muammolarini yoritadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini kompleks lingvistik tahlil asosida o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda sifat (qualitative) yondashuv asosiy metodologik asos sifatida tanlandi, chunki terminologik jarayonlarni chuqur tahlil qilish, ularning semantik va struktur xususiyatlarini izohlash uchun mazkur yondashuv eng maqbul hisoblanadi.

Tadqiqot davomida tavsifiy (descriptive), tarixiy-qiyosiy va analitik metodlardan foydalanildi. Tavsifiy metod orqali arab terminologiyasining hozirgi holati, mavjud terminlar tizimi va ularning qo'llanilish xususiyatlari o'rganildi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv esa terminlarning rivojlanish bosqichlarini aniqlash va ularning turli davrlardagi o'zgarishlarini solishtirish imkonini berdi. Analitik metod esa terminlarning ichki tuzilishi va ularning semantik yukini tahlil qilishda qo'llanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini zamonaviy terminologiya nazariyalari, arab tilshunosligi va korpus lingvistika yo'nalishidagi ilmiy manbalar tashkil etdi. Xususan, arab tilining ildiz (root-and-pattern) tizimi asosida termin hosil bo'lish mexanizmlari chuqur tahlil qilindi. Ushbu jarayonda derivatsiya, kompozitsiya va semantik ko'chish kabi usullar alohida o'rganildi.

Shuningdek, semantik tahlil jarayonida terminlarning ma'no kengayishi, ma'no torayishi va metaforik transformatsiyasi kabi hodisalar ko'rib chiqildi. Bu yondashuv arab tilining semantik tizimi moslashuvchan ekanligini aniqlashga yordam berdi.

O'zlashma terminlarni tahlil qilishda esa ingliz va fransuz tillaridan kirib kelgan leksik birliklarning arab tiliga moslashuv jarayonlari o'rganildi. Bu jarayonda transliteratsiya va arablashtirish (ta'rib) usullari asosiy tadqiqot obyekti bo'ldi.

Tadqiqotda shuningdek, qiyosiy tahlil usuli qo'llanilib, arab terminologiyasi boshqa tillar, xususan ingliz tili terminologik tizimi bilan solishtirildi. Bu yondashuv terminologik standartlashuv darajasini va farqli jihatlarni aniqlash imkonini berdi.

Empirik material sifatida ilmiy maqolalar, terminologik lug'atlar, akademik nashrlar hamda rasmiy terminologik qarorlar tahlil qilindi. Bundan tashqari, xalqaro standartlar, xususan ISO terminologiya me'yorlari ham metodologik asos sifatida foydalanildi (ISO 704:2009).

Umuman olganda, qo'llanilgan metodlar arab terminologiyasining ichki strukturasi, rivojlanish dinamikasini hamda tashqi ta'sirlar bilan o'zaro munosabatini kompleks tarzda tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar. Ushbu tadqiqot arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qiladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, arab terminologik tizimi tarixiy rivojlanish davomida murakkab va ko'p qatlamli strukturaviy jarayonlarni boshdan kechirgan bo'lib, bugungi kunda ham u dinamik va doimiy o'zgaruvchan tizim sifatida namoyon bo'ladi (Versteegh, 2014). Bu jarayon arab tilining ichki grammatik imkoniyatlari hamda tashqi lingvistik ta'sirlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik asosida shakllangan.

Arab terminologiyasining eng muhim xususiyatlaridan biri uning ildiz (root-based) morfologik tizimiga tayanishidir. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, arab tilida yangi terminlar asosan trilateral yoki kvadrilateral ildizlardan hosila so'zlar yaratish orqali hosil qilinadi. Ushbu mexanizm derivatsiya, affiksatsiya va kompozitsiya kabi usullar bilan birgalikda ishlaydi va bu tilning ichki imkoniyatlarini

maksimal darajada ishga soladi (Wright, 2010). Natijada arab tili chet tillarga qaram bo‘lmagan holda yangi ilmiy va texnik tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Bundan tashqari, semantik kengayish jarayoni ham arab terminologiyasida muhim rol o‘ynaydi. Bir mavjud so‘zga yangi ma‘no yuklash orqali ilmiy tushunchalarni ifodalash keng tarqalgan hodisadir. Bu jarayon tilning tarixiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, klassik arab tilidan zamonaviy ilmiy diskursga o‘tishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi (Al-Khuli, 2000).

Tadqiqot natijalari shuni ham ko‘rsatadiki, arab tiliga kirib kelgan o‘zlashma terminlar semantik va fonologik moslashuv jarayonidan o‘tadi. Ushbu moslashuv ikki asosiy yo‘l orqali amalga oshiriladi: transliteratsiya va kalkalash. Transliteratsiya orqali chet so‘zlar arab fonetik tizimiga moslashtirilsa, kalkalash orqali esa ularning ma‘no strukturalari arab tilida qayta yaratiladi. Ayniqsa, zamonaviy ilmfan, texnologiya va iqtisodiyot sohaslarida ingliz va fransuz tillaridan kirib kelgan terminlarning ulushi sezilarli darajada yuqori hisoblanadi (Badawi & Carter, 2013). Shu bilan birga, bu terminlarga arabcha ekvivalentlar yaratish jarayoni ham faol davom etmoqda.

Arab terminologiyasining muhim jihatlaridan yana biri standartlashtirish jarayonidir. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, arab davlatlari va turli lingvistik institutlar o‘rtasida terminologik birlikni ta‘minlashga qaratilgan sa‘y-harakatlar mavjud. Ushbu jarayon ilmiy va akademik kommunikatsiyaning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi hamda terminologik noaniqliklarni kamaytiradi (Owens, 2006). Biroq, mintaqaviy dialektlar, turli ilmiy maktablar va siyosiy-lingvistik farqlar standartlashtirish jarayoniga ma‘lum darajada murakkabliklar kiritadi.

Tadqiqot davomida arab terminologiyasining rivojlanishida ichki va tashqi omillar o‘rtasida muvozanat mavjudligi aniqlangan. Ichki omillar arab tilining ildiz tizimi va morfologik derivatsion imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lsa, tashqi omillar global tillardan, xususan ingliz tilidan kirib kelayotgan ilmiy va texnik terminlar orqali namoyon bo‘ladi (Versteegh, 2014). Zamonaviy tendensiyalar shuni ko‘rsatadiki, ilmiy-texnik sohalarda o‘zlashma terminlarning ulushi ortib bormoqda, biroq arabcha termin yaratish strategiyasi ham parallel ravishda rivojlanmoqda.

Shuningdek, arab terminologiyasining zamonaviy holati global ilmiy integratsiya jarayonlari bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi. Globalizatsiya jarayoni natijasida yangi tushunchalar tezkor ravishda til tizimiga kirib kelmoqda va bu terminologik tizimning doimiy yangilanib borishini talab qilmoqda. Shu sababli arab tilida termin yaratish jarayoni nafaqat lingvistik, balki sotsiokultural va ilmiy siyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lib bormoqda (Wright, 2010; Badawi & Carter, 2013).

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, arab terminologiyasi bir vaqtning o‘zida ham an‘anaviy lingvistik tizimga tayanadigan, ham zamonaviy global ilmiy tendensiyalarga moslashayotgan murakkab tizimdir. Uning rivojlanishi ichki til resurslari va tashqi ta‘sirlarning o‘zaro uyg‘unligi asosida shakllanmoqda va bu jarayon kelgusida ham davom etishi kutiladi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini lingvistik va terminologik yondashuv asosida tahlil qiladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, arab terminologiyasi faqat til ichki tizimining mahsuli emas, balki tarixiy, madaniy va global ilmiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab tizimdir (Versteegh, 2014). Shu sababli uning rivojlanishini bir yo'nalishli jarayon sifatida emas, balki ko'p omilli dinamik tizim sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Arab terminologiyasining shakllanishida eng muhim omillardan biri uning ildiz (root-based) morfologik tizimidir. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, arab tilida yangi terminlar asosan trilateral va kvadrilateral ildizlar asosida hosil qilinadi. Ushbu jarayon derivatsiya, affiksatsiya va semantik kengayish kabi mexanizmlar orqali amalga oshiriladi (Wright, 2010). Bu esa arab tilining ichki resurslari orqali yangi ilmiy tushunchalarni yaratish imkonini beradi va uni ko'plab tillardan farqli ravishda o'ziga xos tizimga aylantiradi (Al-Khuli, 2000).

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari semantik moslashuv jarayonining arab terminologiyasidagi muhim rolini ham ko'rsatadi. Chet tillardan kirib kelgan terminlar arab tiliga moslashtirilganda fonologik, morfologik va semantik o'zgarishlarga uchraydi. Bu jarayon transliteratsiya va kalkalash orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, zamonaviy ilm-fan, texnologiya va iqtisodiyot sohalarida ingliz va fransuz tillaridan o'zlashgan terminlar keng qo'llaniladi (Badawi & Carter, 2013). Biroq, bu terminlarga arabcha ekvivalentlar yaratish tendensiyasi ham kuchayib borayotgani kuzatiladi, bu esa tilning ichki mustaqilligini saqlashga xizmat qiladi.

Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatadiki, arab terminologiyasida standartlashtirish jarayoni muhim strategik ahamiyatga ega. Arab davlatlari va til akademiyalari tomonidan terminologik birlikni ta'minlashga qaratilgan harakatlar mavjud bo'lib, bu jarayon ilmiy kommunikatsiyaning samaradorligini oshiradi (Owens, 2006). Shu bilan birga, turli mintaqaviy lingvistik farqlar va ilmiy maktablar o'rtasidagi tafovutlar standartlashtirish jarayonini murakkablashtiradi va ba'zan terminologik nomuvofiqliklarga olib keladi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat arab terminologiyasining rivojlanishida ichki va tashqi omillar o'rtasidagi muvozanatdir. Ichki omillar arab tilining boy morfologik tizimi va derivatsion imkoniyatlariga asoslangan bo'lsa, tashqi omillar global ilmiy til — asosan ingliz tili — orqali kirib kelayotgan terminlar bilan bog'liq (Versteegh, 2014). Bu ikki yo'nalish o'rtasidagi o'zaro ta'sir arab terminologiyasining zamonaviy holatini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Shuningdek, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, globalizatsiya jarayoni arab terminologiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Yangi ilmiy va texnologik tushunchalar tezkor ravishda til tizimiga kirib kelmoqda, bu esa terminologik tizimning doimiy yangilanib borishini talab qiladi. Shu bilan birga, arab tilida milliy termin yaratish strategiyalari ham rivojlanib bormoqda va bu jarayon tilning identitetini saqlashga xizmat qilmoqda (Wright, 2010; Badawi & Carter, 2013).

Umuman olganda, tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, arab terminologiyasi bir vaqtning o'zida ham an'anaviy lingvistik tizimga tayanuvchi, ham global ilmiy tendensiyalarga moslashuvchi dinamik tizimdir. Uning rivojlanishi ichki morfologik resurslar va tashqi lingvistik ta'sirlar o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalar natijasida shakllanmoqda va bu jarayon kelajakda ham davom etishi kutiladi.

Ushbu tadqiqot arab terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holatini lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilishga bag'ishlandi. Olingan natijalar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, arab terminologiyasi murakkab va ko'p qatlamli tizim bo'lib, u tarixiy taraqqiyot davomida ichki lingvistik imkoniyatlar va tashqi til ta'sirlari o'rtasidagi o'zaro muvozanat asosida shakllangan.

Arab terminologiyasining asosiy poydevorini ildiz (root-based) morfologik tizim tashkil etadi. Ushbu tizim orqali yangi terminlar hosila so'zlar yaratish, semantik kengayish va turli derivatsion modellardan foydalanish orqali shakllanadi. Bu holat arab tilining ichki resurslari yuqori darajada rivojlanganligini va ilmiy tushunchalarni ifodalashda mustaqil imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, zamonaviy arab terminologiyasi global ilmiy jarayonlar ta'sirida ham rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, texnologiya va fan sohalarida ko'plab o'zlashma terminlar kirib kelmoqda va ular arab tiliga fonetik hamda semantik jihatdan moslashtirilmoqda. Bu jarayon tilning lug'aviy boyligini kengaytirish bilan birga, yangi tushunchalarni tezkor ifodalash imkonini ham yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatadiki, arab terminologiyasida standartlashtirish jarayoni muhim ahamiyatga ega. Terminlarni bir xillashtirish ilmiy kommunikatsiyani yengillashtiradi, tushunmovchiliklarni kamaytiradi va turli ilmiy maktablar o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etishga yordam beradi. Biroq, mintaqaviy farqlar va turli ilmiy an'analar bu jarayonni ma'lum darajada murakkablashtiradi.

Umuman olganda, arab terminologiyasi zamonaviy davrda ikki asosiy yo'nalishda rivojlanmoqda: birinchisi — ichki lingvistik imkoniyatlarga asoslangan yangi terminlar yaratish, ikkinchisi esa — global ilmiy til ta'sirida kirib kelayotgan terminlarni qabul qilish va moslashtirish. Bu ikki jarayonning uyg'unligi arab tilining ilm-fan va texnologiya sohalarida faol qo'llanilishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Al-Khuli, M. A. (2000). *Modern Arabic Linguistics*. King Saud University Press.
2. Badawi, E., & Carter, M. G. (2013). *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*. Routledge.
3. Owens, J. (2006). *The Arabic Language*. Oxford University Press.
4. Versteegh, K. (2014). *The Arabic Language*. Edinburgh University Press.
5. Wright, W. (2010). *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge University Press.